

УДК 811.161

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.77-2.20>**Л. В. Рускуліс**доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови і літератури
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ

Статтю присвячено дослідженню лінгвістичних основ формування лексичної компетентності учнів закладів загальної середньої освіти; з'ясовано поняття «лексична компетентність» як рівень оволодіння лексичними засобами української мови відповідно до ситуації мовлення, дотримання лексичних норм української мови, глибоке розуміння семантики слів, усвідомлене збагачення словникового складу й уміння застосовувати отримані знання на практиці відповідно до ситуації спілкування, глибока повага до українського слова й вільне володіння власне українською лексикою. Визначено, що в основі формування лексичної компетентності учнів лежать поняття, отримані в школі; доведено, що в центрі мовознавчих студій є проблема з'ясування слова – домінуючого поняття лексики – найменшої самостійної одиниці мови, що займає місце після морфеми й характерно втілене у звукокомплексах конкретної мови; проаналізовано магістральні ознаки слова (виділюваність та відтворюваність, самостійність, формальна цілісність, ідіоматичність); підкреслено, що домінуючою функцією слова є номінативна, що полягає у виборі найбільш точної ознаки з кількох, що відповідає історичним передумовам виникнення; простудійовано поділ найменувань на первинні (непохідні й спеціально створені для конкретного випадку (терміни)) та вторинні (мають семантичну природу, встановлюють певні відношення між зафіксованим у номінативному складі мови елементом дійсності і тим, що тільки фіксується). Розмежовано поняття «лексичне значення слова» та «граматичне значення слова». Схарактеризовано підходи до розуміння слова – аналітичний або референційний, функційний, операційний, діяльно-антропоцентричний. З'ясовано поняття «лексико-семантичне поле» – парадигматичне об'єднання лексичних одиниць певної частини мови за спільністю інтегрального компонента значення (архісеми), якому характерні зрозумілість, безперервність, цілісність, історичність, та поняття «лексико-семантична група» – група слів однієї частини мови, об'єднаних одним словом-ідентифікатором або стійким словосполученням, значення якого повністю входить у значення інших слів групи і яке може замінити інші слова в деяких контекстах.

Ключові слова: лексика, лексична компетентність, значення слова, поняття, лексичне й граматичне значення слова, лексико-семантичне поле.

Постановка проблеми. Одним із прерогативних завдань сучасної освіти є формування компетентної мовної особистості. У чинній програмі з української мови акцентовано, що учень має оволодіти мовленнєвими вміннями та навичками, лінгвістичними знаннями про мовні одиниці та особливості їх функціонування. Зреалізувати ці завдання можна за умови глибокого засвоєння всіх мовних рівнів. У процесі засвоєння лексики відбувається збагачення словникового запасу учнів; здобувачі освіти уточнюють значення слів та засвоюють нові значення вже відомих та невідомих слів, навчаючись вживати їх відповідно до ситуації мовлення та семантичного наповнення, поглиблюють знання про внутрішню системні зв'язки в лексиці, удосконалюють навички розрізняти лексичне та граматичне значення слова, вибудовувати лексико-семантичні поля слів, тобто формується їхня лексична компетентність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгвістичні основи лексики репрезентовано в працях мовознавців І. Білодіда, О. Бондара,

В. Виноградова, А. Грищенко, В. Задорожного, Л. Мацько, М. Микитин-Друженець, А. Мойсієнка, М. Плющ, А. Пономарева, В. Пізуна, О. Селіванової, Ю. Карпенка та ін. У студіюваннях науковців усебічно репрезентовано визначення магістральної одиниці лексики – слова, з'ясування відмінності між поняттям та лексичним значенням слова, розмежування лексичного та граматичного значення слова, поділ слів на групи відповідно до лексичного значення, особливості об'єднання слів у лексико-семантичні поля, вивчення слова в системних зв'язках та відношеннях з іншими словами тощо.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є з'ясування лінгвістичних основ формування лінгвістичної компетентності учнів закладів загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу. *Лексична компетентність сучасного учня* – це рівень оволодіння лексичними засобами української мови відповідно до ситуації мовлення, дотримання лексичних норм української мови, глибоке розуміння

семантики слів, усвідомлене збагачення словникового складу й уміння застосовувати отримані знання на практиці відповідно до ситуації спілкування, глибока повага до українського слова й вільне володіння власне українською лексикою.

В основі формування лексичної компетентності учнів лежать поняття, отримані в школі. Відповідно до чинної програми з української мови [11] здобувачі освіти опановують основні завдання лексики як науки, засвоюють групи слів за значенням, за походженням, за вживанням, написання слів, що увійшли в українську мову з інших мов, активну й пасивну лексику української мови, усвідомлюють поняття «лексична помилка», її різновиди та умовне позначення, з'ясовують місце фразеології в системі лексики української мови, її основну одиницю – фразеологізм, його лексичне значення, джерела виникнення й синтаксичну роль, працюють із тлумачним словником української мови, словником іншомовних слів, фразеологічним словником.

У центрі мовознавчих студії є проблема з'ясування слова як домінуючого поняття лексики. У розвідках учених слово – це найменша самостійна одиниця мови, відокремлена оформлювальна значеннєва одиниця мови, «яка зіставляється з пізнаним і вицленованим окремим елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням та ін.) й основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента – його називання або його вираження» [12, с. 565], структура, що «складається з одиниць ієрархізованих між собою рівнів мови, його семантика залежить від системи граматичних категорій мови, в координатах яких воно опиняється, маючи завершену морфологічну будову» [4, с. 8]. Слово займає місце після морфеми і характерно втілене у звукокомплексах конкретної мови.

Магістральними ознаками слова є *виділюваність* та *відтворюваність*. Нам імпонують думки лінгвістів про те, що «ознака виділюваності відрізняє слово від морфеми і фонеми, які поза словом не виступають. На відміну від словосполучення і речення, слово характеризується і такою ознакою, як відтворюваність. Якщо словосполучення і речення будується заново, то слово в процесі мовлення заново не твориться, а відтворюється таким, яким воно вживається в інших словосполученнях і реченнях, тобто таким, яким воно взагалі виступає в мові на певному синхронічному рівні її розвитку» [7, с. 11]. Звертаємося до розвідок А. Грищенка, який обґрунтовує думку про двобічну сутність слова, яке «на відміну від морфеми, виступає у структурі мови тією мінімальною одиницею, яка здатна виражати значення самостійно, вільно відтворюватись у мовленні (усному, писемному), виступаючи структурною одиницею у межах речення на синтаксичному рівні» [9, с. 99]. Аналіз

добробків Ю. Карпенка переконує й у тому, що для слова характерні такі ознаки: *самостійність* (слову властива зміна місця в реченні, а отже, його легко відтворити); *формальна цілісність* (специфічне фонетичне й граматичне оформлення); *ідіоматичність* (довільність зв'язку звучання зі значенням) [5, с. 183]. Такі дослідження переконують, що одиниці мови мають тісні зв'язки зі словом, бо звуки реалізуються в слова, в його межах афікси функціонують, саме за допомогою слів будуються словосполучення й речення.

Домінуючою функцією слова є номінативна, що полягає у виборі найбільш точної ознаки з кількох, що відповідає історичним передумовам виникнення. У мовознавчій науці виокремлено первинні (непохідні й спеціально створені для конкретного випадку (терміни)) й вторинні (мають семантичну природу, а її «основа є встановлення у свідомості мовця певних відношень між уже зафіксованим у номінативному складі мови елементом дійсності і тим, що тільки фіксується» [1, с. 203]) найменування. Саме друга група дає назву об'єктам шляхом її перенесення з іншого об'єкта. Такі номінативні трансформації слова забезпечують процес повного відтворення дійсності засобами мови.

Слово є двобічною одиницею, де зовнішній бік – звукова форма, а внутрішній – значення слова. Нам імпонують думки О. Пономаріва, який з'ясовує, що «без зовнішньої оболонки слово не може бути почуте, без внутрішнього наповнення воно буде незрозумілим» [10, с. 46], а отже, слово – синтез єдності форми й змісту, що становить довільний зв'язок.

На ґрунті здатності людського мислення до абстрагування виникає назва слова, що спричиняє утворення поняття, яке не існує за межами слова (завжди закріплене, виражене, кристалізоване, зреалізоване й змінне в слові як мовній категорії). Наголосимо, що поняття – категорія логіки, слово – категорія лінгвістики, зв'язок між ними «встановлюється у процесі спільної діяльності людей, тому слова приблизно однаково розуміються всіма членами мовного колективу» [8, с. 27]. Повністю погоджуємося з авторами підручника «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» у тому, що «поняття не існують кожне само по собі, ізольовано одне від одного, вони становлять певну систему понять, тому й мовні одиниці, слова, які є для них зовнішнім виявом, у яких вони знаходять об'єктивну матеріалізацію, теж становлять складну систему значень, індивідуальну й своєрідну в кожній мові» [7, с. 16]; воно є елементом значення слова, однак не обов'язково завжди єдиним; йому не властиве емоційно-експресивне забарвлення.

Як переконує О. Бондар, значення слова ґрунтується на таких засадах: *графічна* – послідов-

ність написаних знаків; *фонетична* – сукупність складів, об'єднаних наголосом; *структурна* – звукова послідовність; *морфологічна* – носій морфологічного значення; *синтаксична* – потенційний мінімум речення; *семантична* – позначення поняття; *психолінгвістична* – мовна одиниця, що збережена й відтворена людиною [1, с. 200]. Слово репрезентується як мовна реальність, називаючи все, що оточує особистість: від конкретних предметів до явищ суспільного життя; воно подає інформацію, організовує процес комунікації, уможлиблює виявлення почуттів.

Мовознавець визначає підходи до розуміння значення слова: *аналітичний, або референційний* (взаємозв'язок між словом, поняттями й елементами дійсності, виражений звуковою формою (лексичне значення слова, лексична семантика)); *функційний* (функціонування слова в контексті); *операційний* (слово як засіб спілкування); *діяльно-антропоцентричний* (взаємозв'язок слова й концептуальної сфери людини) [1, с. 206-208]. Виокремлені підходи тісно взаємодіють та взаємодоповнюються, доводячи той факт, що слово є зв'язком фонетичних, семантичних і граматичних ознак, специфічних для носіїв мови, й залежить від сприйняття навколишнього світу.

Слід зауважити, що не всі слова означають поняття (службові частини мови, вигуки, звуконаслідування, певною мірою числівники, займенники і власні назви), однак усі слова, демонструючи реалії навколишнього світу, мають значення. Відповідно, відбувається їх поділ на три групи: слова повнозначні (самостійні) слова, неповнозначні (службові) й вигуки та звуконаслідувальні слова. З опорою та такий поділ у мовознавстві виокремлено поняття «семантичне поле слова» – «парадигматичне об'єднання лексичних одиниць певної частини мови за спільністю інтегрального компонента значення (архісеми)» [6, с. 327]. Лексико-семантичним полям властиві певні ознаки, а саме: *зрозумілість* – слово є зрозумілим виключно в системі інших слів лексико-семантичного поля, що досліджується; *безперервність* – взаємопов'язаність усіх слів певного лексико-семантичного поля; *цілісність* – створення мовної картини світу певного народу (мовної спільноти); *історичність* – постійна змінність меж лексико-семантичного поля [1, с. 221]. Розподіл слів за лексико-семантичними полями – один із виявів системності мови, де кожна конкретна одиниця посідає відповідне місце поля на основі подібності змісту чи асоціації.

Елементарним семантичним полем (мікрополем) є лексико-семантична група – «група слів однієї частини мови, об'єднаних одним словом-ідентифікатором або стійким словосполученням, значення якого повністю входить у значення інших слів групи і яке може замінити інші слова у дея-

ких контекстах» [8, с. 20]. У межах лексико-семантичної групи науковці вичленовують найменші парадигматичні сукупності лексем, основою яких є відношення гіпонімії, партитативності, еквонімії, синонімії, антонімії та конверсії.

У межах проведеного дослідження вважаємо за необхідне зупинитися на понятті *лексичне значення слова* – «предметно-речовий зміст, оформлений за законами граматики певної мови, який є елементом загальної семантичної системи словника цієї мови» [3, с. 10], що зреалізоване в контексті у вільному словосполученні з іншими словами і є мовним відображенням об'єкта. Лексичне значення слова зумовлене позамовними (предметно-понятійне співвіднесення слова з об'єктивною дійсністю і його емоційно-експресивне забарвлення) й суто мовними (залежність лексичного значення слова від місця в стилістичній системі мови, здатність поєднуватися з певним колом слів й утворювати словотвірні зв'язки) чинниками. О. Гапченко в структурі лексичного значення слова виокремлює чотири аспекти: *сигніфікативний* (власне семантичний), що є ядром лексичного значення й репрезентує особливе мовне відображення навколишньої дійсності; *денотативний*, де лексичне значення є результатом людського пізнання й діяльності; *структурний* з'ясує в загальній мовній системі місце лексичної одиниці; *прагматичний* має емоційно-експресивну оцінку лексичного значення слова [8, с. 32-33]. Отже, для з'ясування лексичного значення слова необхідно студіювати його предметно-речовинний і понятійно-логічний зміст, дослідити, які реалії воно представляє, їх зв'язок із реаліями навколишнього світу, знайти та обґрунтувати особливу ознаку, що уможливить виділення лексичного значення характеризованого слова з ряду інших.

Одним із важливим завдань формування лексичної компетентності учнів є з'ясування *граматичного значення слова* – «абстрагований зміст лексичної одиниці, зумовлений її формальною організацією, яка дає змогу віднести слово до певного граматичного класу – частини мови» [6, с. 106], що проявляється в граматиці. У мовознавчій науці план вираження слова – це лексема як «самостійна смислова одиниця, що розглядається в мовознавстві в усій сукупності своїх форм і значень» [2, с. 611]. План змісту – семема як «одиниця мовного змісту, співвідносна з морфемою» [Там само, с. 1305], що зреалізована в мовленні (тексті) й може мати два й більше значень. Таке зіставлення вираження і змісту слова породжує явище моносемії та полісемії. Між лексичним і граматичним значенням встановлюється тісний взаємозв'язок, оскільки повна семантична картина слова – це єдність графічної форми й плану змісту.

Висновки і пропозиції. Отже, в результаті засвоєння теоретичних основ лексики учні закла-

дів загальної середньої освіти з'ясовують поняття «слово» – її центральну одиницю й визначають його роль як засобу найменування конкретних і абстрактних предметів навколишньої дійсності, встановлюють співвідношення між поняттями «значення», «поняття», «лексичне значення слова», «граматичне значення слова», «лексема», вибудовують лексико-семантичні поля як об'єднання лексичних одиниць певної частини мови, окреслюють системні зв'язки (паронімічні, омонімічні, синонімічні, антонімічні), формулюють принципи формування багатозначності слів, розвиваючи вміння використовувати їх, демонструють свідоме вміння використовувати слова з прямим і переносним значенням (метафора, метонімія, синекдоха) з метою відшліфування мовлення, студіюють лінгвістичну природу синонімії й принципи вибудовування синонімічного ряду, визначають відмінності між омонімами й багатозначними словами, розкривають можливості слів активного й пасивного словникового запасу, неологізмів, аналізують функційні особливості діалектної лексики. У перспективі планується дослідження лінгводидактичних засад формування лексичної компетентності учнів на основі проведених розвідок.

Список використаної літератури:

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 368 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусол. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. *Вопросы языкознания*. 1953. № 5. С. 3–29.
4. Задорожний В. Морфологія як семантичний чинник. *Українська мова і література в школах України*. 2015. № 11. С. 8–13.
5. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства : підруч. 2-ге вид., стер. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 336 с. (Серія «Альма-матер»).
6. Селіванова О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К., 2010. 844 с.
7. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. 440 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика : підручник / А.К. Мойсієнко, О.В. Бас-Кононенко, В.В. Бондаренко та ін. Київ : Знання, 2010. 270 с.
9. Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. А.П. Грищенка. 2-ге вид. перероб. і допов. Київ : Вища шк., 1997. 493 с.
10. Сучасна українська мова : підручник / О.Д. Пономарев, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін. Київ : Либідь, 2008. 448 с.
11. Українська мова 5-9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>
12. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с.

Ruskulis L. Linguistic fundamentals of formation of pupils' lexical competence

The article is devoted to the research of linguistic fundamentals of formation of pupils' lexical competence of general secondary education institutions. The concept of lexical competence has been considered as the level of mastery of lexical means of the Ukrainian language in accordance with the situation of speech, observance of lexical norms of the Ukrainian language, deep understanding of word semantics, conscious enrichment of vocabulary and ability to apply the acquired knowledge in practice according to the communication situation, deep respect for the Ukrainian word and fluency in Ukrainian vocabulary. It is determined that the formation of pupils' lexical competence is based on concepts obtained in school. It is proved that in the center of language studies there is a problem of finding out the word as the dominant concept of vocabulary and the smallest independent unit of language, which takes place after the morpheme and is characteristically embodied in the sound complexes of a particular language. The main features of the word such as selectivity, reproducibility, independence, formal integrity and idiomaticity have been analysed. It is emphasised that the dominant function of the word is nominative, which consists in choosing the most accurate feature from several, which corresponds to the historical preconditions of origin. The division of names into primary (non-derivative and specially created for a specific case (terms)) and secondary (have a semantic nature, establish certain relations between the element of reality already fixed in the nominative structure of language and that which is only fixed) has been studied. The notions of "lexical meaning of a word" and "grammatical meaning of a word" have been distinguished. The approaches to understanding the word such as analytical or reference, functional, operational, activity-anthropocentric have been characterised. The concept of "lexical-semantic field" has been clarified as a paradigmatic union of lexical units of a certain part of speech by the commonality of the integral component of meaning (archiseme), which is characterised by intelligibility, continuity, integrity and historicity. The concept of "lexical-semantic group" has been considered as a group of words of one part of speech, united by one word-identifier or a stable phrase, the meaning of which is fully included in the meaning of other words in the group and which can replace other words in some contexts.

Key words: vocabulary, lexical competence, word meaning, concept, lexical and grammatical meaning of a word, lexical-semantic field.